

Waldemar Rakocy

"Entos hymon (Łk 17,21) : królestwo Boże "w was" czy "pośród was"?"

Collectanea Theologica 71/1, 31-40

2001

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

WALDEMAR RAKOCY, LUBLIN

ENTOS HYMŌN (ŁK 17, 21): KRÓLESTWO BOŻE „W WAS” CZY „POŚRÓD WAS”?

Próby tłumaczenia przyimka *entos*

Tłumaczenia *entos* w Łk 17, 21 można sklasyfikować w dwóch grupach znaczeniowych: 1) sens wewnętrznego posiadania królestwa Bożego, wyrażany za pomocą przyimków „w”, „wewnątrz”; 2) sens dostępności, bliskości królestwa, wyrażany za pomocą przyimków „pośród”, „wśród” czy „w zasięgu”.

Sens wewnętrznego posiadania królestwa Bożego znajduje potwierdzenie w początkach chrześcijaństwa w VL i Wlg („intra vos”) oraz w pismach patrystycznych, które w przeważającym stopniu rozumiały w ten sposób tekst Łk¹. Takie tłumaczenie preferują przekłady polskie. J. Wujek², opierając się głównie na Wulgacie, przetłumaczył „wewnątrz was”. Z nowszych przekładów np. E. Dąbrowski³ tłumaczy: „w was”; podobnie M. Wolniewicz⁴ i K. Romaniuk⁵. Z kolei F. Gryglewicz⁶ oddaje ten sam sens przyimkiem „wewnątrz”; podobnie R. Popowski i M. Wojciechowski⁷.

¹ Orygenes, *Hom. in Luc.* 36; Grzegorz z Nyssy, *De virg.* 12 i inni.

² *Nowy Testament w przekładzie ks. Dr J. Wujka T.J. z roku 1593*, Polskie Towarzystwo Teologiczne, Kraków 1966; wyd. pośmiertne z 1599, poddane cenzurze: „w was”.

³ *Pismo Święte Nowego Testamentu. Wstęp. Nowy przekład z języka greckiego. Komentarz*, Poznań – Warszawa – Lublin 1961; podobnie w tłumaczeniu NT z Wlg, Poznań – Warszawa – Lublin 1970.

⁴ *Pismo Święte Nowego Testamentu. Przekład z języka greckiego*, Poznań 1984; też w: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych ze wstępami i komentarzami*, Poznań 1987.

⁵ *Ewangelie i Dzieje Apostolskie. Przekład z języka greckiego i opracowanie*, Poznań 1978; też w: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. „Biblia Warszawsko-Praska”*, Warszawa 1997.

⁶ *Ewangelia według św. Łukasza. Wstęp – Przekład – Komentarz*, Poznań – Warszawa 1974.

⁷ *Grecko-polski Nowy Testament. Wydanie interlinearne z kodami gramatycznymi i tłumaczeniem*, Warszawa 1994.

Sens dostępności królestwa Bożego jest obecny w jęz. polskim w przekładach W. Prokulskiego⁸: „pośród was” czy S. Kowalskiego⁹: „wśród was”. Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne¹⁰ w wyd. z 1966 r. tłumaczy „wpośród”, a w wyd. z 1975: „pośród”.

W przekładach na języki obce, odwrotnie niż w tłumaczeniach polskich, dominuje znaczenie „pośród”. Tak np. BJ¹¹ tłumaczy „parmi vous”; NEB¹²: „among you”; TOB¹³: „parmi vous”; *Die Heilige Schrift*¹⁴: „unter euch”; *La Sacra Bibbia*¹⁵: „in mezzo a voi”. Takie znaczenie przeważa również w komentarzach¹⁶. Sporadycznie spotyka się tłumaczenie „w was” czy „wewnątrz was”¹⁷.

Znaczenie przyimka *entos*

Przyimek *entos* występuje rzadko w LXX; w NT tylko w Łk 17, 21¹⁸. Częściej pojawia się w literaturze hellenistycznej (np. Poli-biusz – 37 razy). Jest on przeciwieństwem *ektos* i znaczy „w czymś”, czyli „wewnątrz”¹⁹. Liddell – Scott nie podają w ogóle znaczenia

⁸ *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych*, Biblia Tysiąclecia, Poznań – Warszawa 1980.

⁹ *Pismo Święte Nowego Testamentu*, Warszawa 1973.

¹⁰ *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, Warszawa.

¹¹ *La Bible de Jérusalem*, Paris 1956.

¹² *The New English Bible with the Apocrypha*, Oxford – Cambridge 1970.

¹³ *Traduction Œcuménique de la Bible. Nouveau Testament*, Paris 1980.

¹⁴ *Familienbibel Altes und Neues Testament*, tłum. V. H a m p, M. S t e n z e l, J. K ü r z i n g e r, Bonn 1966.

¹⁵ Edizione ufficiale della Conferenza Episcopale Italiana, Roma 1974.

¹⁶ Np. J. S c h m i d, *Das Evangelium nach Lukas*, RNT 3, Regensburg 1955 („mitten unter euch”); W. G r u n d m a n n, *Das Evangelium nach Lukas*, THNT 3, Berlin 1974 („mitten unter euch”); J. E r n s t, *Das Evangelium nach Lukas*, RNT 3, Regensburg 1977 („unter euch”); J. A. F i t z m e y e r, *The Gospel according to Luke X-XXIV*, AB 28A, New York 1985 („among you”); L. S a b o u r i n, *L'Évangile de Luc. Introduction et commentaire*, Rome 1987 („au milieu de vous”); L. T. J o h n s o n, *The Gospel of Luke*, SPS 3, Collegeville, MI („among you”); C. F. E v a n s, *Saint Luke*, London – Philadelphia 1993 („in the midst of you”); J. N o l l a n d, *Luke 9: 21-18: 34*, WBC 35B, Dallas 1993 („in your midst”); por. też A. P l u m m e r, *The Gospel according to S. Luke*, ICC, Edinburgh 1989, s. 406.

¹⁷ Np. J. W e l l h a u s e n, *Das Evangelium Lucae*, Berlin 1904 przetłumaczył „innerhalb von euch”.

¹⁸ Por. formę rzeczownikową *to entos* w Mt 23, 26.

¹⁹ H. G. L i d d e l l, R. S c o t t, *A Greek- English Lexicon*, Oxford 1958, s. 577.

„pośród”²⁰. P. M. S. Allen²¹ i H. Riesenfeld²² wykluczają z lingwistycznego punktu widzenia tłumaczenie „pośród”; nie znajdują w literaturze helleńskiej ani hellenistycznej takiego przypadku. Pomimo braku świadectwa takiego znaczenia J. Lebourlier²³ dochodzi do wniosku, że nie można wykluczyć a priori sensu kolektywnego „pośród”. Takie znaczenie ma przyimek *en*²⁴, od którego pochodzi *entos*. Sens „pośród” dopuszcza W. Bauer²⁵. Takie znaczenie nie znajduje jednak wyraźnego potwierdzenia. Innym proponowanym przez autorów tłumaczeniem w ramach znaczenia „pośród”, opartym na papirusach, jest sens „w zasięgu”²⁶. H. Riesenfeld²⁷ i A. Wikgren²⁸ uznają jednak to znaczenie za wątpliwe.

Stwierdzamy, że naturalnym znaczeniem *entos* jest: wewnątrz czegoś czy kogoś; nie jest znany przypadek, w którym przyimek miałby wyraźnie znaczenie „pośród”. Z lingwistycznego punktu widzenia poprawnym i najlepszym tłumaczeniem jest „wewnątrz was” czy „w was”.

Trudności z tłumaczeniem *entos* w sensie „wewnątrz”

Wprawdzie właściwym tłumaczeniem *entos* jest „wewnątrz”, taki sens w odniesieniu do królestwa Bożego nie znajduje potwierdzenia w NT. Koncepcja interioryzacji królestwa Bożego, tzn. jako rzeczywistości wewnętrznej w człowieku jest zasadniczo obca NT²⁹: nie stwierdza się wprost, że królestwo Boże jest wewnątrz wierzących. NT zna koncepcję królestwa Bożego jako rzeczywistości, która się

²⁰ Takie dopuszcza na podstawie Łk 17, 21 suplement do (wyd.) E. A. Barber, *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1968, s. 55.

²¹ *Luke 17, 21: idou gar hē basileia tou theou entos hymōn estin*, ExpT 49: (1937)38, s. 476-477.

²² *Le règne de Dieu, parmi vous ou en vous? (Luc 17, 20-21)*, RB 98: (1991), s. 190-198, zvl. 192-195.

²³ *Entos hymōn: Le sens „au milieu de vous” est-il possible?* Bib 73: (1992), s. 259-262.

²⁴ Np. Homer, *Il.* I, 109; III, 31; VII, 384; *Od.* XII, 383; Łk 1, 1b; też glossa do 1, 28: *eulogēmenē sy en gynaiksin*.

²⁵ *A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature*, Chicago – London 1979, s. 269.

²⁶ C. H. Roberts, *The Kingdom of Heaven (Lk 17, 21)*, HTR 41: (1948), s. 1-8; też A. Rüstow, *ENTOS HYMŌN ESTIN: Zur Deutung von Lukas 17, 20-21*, ZNW 51: (1960), s. 214-216.

²⁷ *Emboleuein – Entos*, Nuntius 2: (1949), s. 11-12.

²⁸ *Entos*, Nuntius 4: (1950), s. 27-28.

²⁹ T. W. Manson, *The Sayings of Jesus as Recorded in the Gospels according to St. Matthew and St. Luke Arranged with Introduction and Commentary*, London 1949, s. 304; J. Jeremiaš, *Neutestamentliche Theologie. Erster Teil: Die Verkündigung Jesu*, Göttingen 1973, s. 104; C. F. Evans, *Luke*, s. 629.

przybliża, nadchodzi czy do której się wchodzi. Jego naturę określają powyższe czasowniki: *eggizei* (Mk 1, 15; Mt 4, 17; Łk 10, 9. 11), *erchetai* (Mk 9, 1; 11, 10; Łk 17, 20; 22, 18), *eiserchetai/eisporeuetai* (Mk 9, 47; 10, 15. 23. 24. 25; Łk 18, 17. 24. 25). Odnosi się to zwłaszcza do tradycji synoptycznej³⁰. Klasyczna formuła Jezusa, otwierająca Jego misję, brzmi: „Przybliżyło się królestwo Boże” (Mk 1, 15; Mt 4, 17; por. Łk 10, 9. 11). Za jej pochodzeniem od Jezusa przemawia kontekst przedpaschalny i tło historyczne.

Koncepcję przybliżania się królestwa Bożego w przedpaschalnej misji Jezusa potwierdza fakt, że *basileia* ma zawsze i wszędzie znaczenie eschatologiczne, jest to czas realizującego się zbawienia, czyli odnowienia zerwanej przyjaźni człowieka z Bogiem³¹. Głównym aktem odnowienia tej relacji, przez który aktualizuje się królestwo i zbawienie, jest męka i zmartwychwstanie (por. Dz 3, 26; 4, 10-12 itd.); te zaś podczas ziemskiej misji Jezusa nie miały jeszcze miejsca³². Nie można zatem mówić o obecności królestwa Bożego w okresie przedpaschalnym w takim samym sensie jak w okresie popaschalnym³³. Rzeczywistość przedpaschalną oddaje formuła: „Przybliżyło się...”

Ponadto do zburzenia Jeruzolimy w 70 r. przyjście Mesjasza i Jego królestwa postrzegano jako koniec tego świata i początek

³⁰ Jedynym wyjątkiem w NT może być Rz 14, 17: „Bo królestwo Boże to nie sprawa tego, co się je i pije, ale to sprawiedliwość, pokój i radość w Duchu Świętym”.

³¹ J. J e r e m i a s, *Neutestamentliche Theologie*, vol. 1, s. 104-105.

³² Zob. W. R a k o c y, *Mesjasz Pan – Odkupiciel Izraela. Refleksje na temat pytania uczniów o przywrócenie królestwa Izraela (Dz 1, 6)*, w: R. R u b i n k i e w i c z (red.), *Biblia o Odkupieniu*, Lublin 2000, RW KUL, s. 152-155.

³³ Jest jednak błędem wiązanie eschatologicznej natury królestwa tylko z końcem czasów. H. C o n z e l m a n n, *Die Mitte der Zeit. Studien zur Theologie des Lukas*, BHT 17, Tübingen 1964, s. 104-124; por. J. J e r e m i a s, *Neutestamentliche Theologie*, s. 103-104, starał się wykazać, że w misji Jezusa w Łk możemy jedynie mówić o obrazie i oznakach królestwa Bożego, nie zaś o samym królestwie, którego nastanie należy do czasów paruzji. W działalności Jezusa jest obecne tylko przesłanie o królestwie, które Łukasz odróżnia od samego królestwa. Ten temat podjął po latach m. in. R. M a d d o x *The Purpose of Luke-Acts*, FRLANT 126, Göttingen 1982, s. 100-157, wykazując Conzelmannowi zbyt skrajną interpretację. Wprawdzie w Łk napięcie między teraźniejszością a przyszłością zostało rozwiązane na korzyść teraźniejszości, nie znaczy to, że to, co obecne, jest tylko znakiem tego, co przyszłe. Królestwo Boże jest już obecne w momencie głoszenia go przez Jezusa (H. Conzelmann, *Die Miffé der zeit*, s. 132-137), potrzebuje tylko pełnej realizacji (*ephthasen*: Łk 11, 20; zob. J. K u d a s i e w i c z, *Teologia Ewangelii synoptycznych*, w: F. G r y g l e w i c z (red.), *Teologia nowego Testamentu*, vol. 1, Lublin 1986, s. 25-30). Jego obecność można dostrzec dzięki wierze (F. M u s s n e r, *Wann kommt das Reich Gottes?* *Die Antwort Jesu nach Lk 17, 20b-21*, BZ 6: 1962, s. 110).

nowego. Dopiero w ostatnich dziesięcioleciach I w. dokonało się rozgraniczenie między przyjściem Mesjasza a końcem świata³⁴. Formuła mogła być więc podyktowana również chęcią uniknięcia niewłaściwego zrozumienia nauczania Jezusa o królestwie. W przypadku stwierdzenia, że już ono nastąpiło, Żydzi rozumieliby słowa Jezusa jako jego pełną realizację; oczekiwaliby od Niego wyraźnych przemian społeczno-politycznych, jak np. wyzwolenie spod Rzymian (z konsekwencjami politycznymi), i co w przypadku braku powyższych przemian groziło odrzuceniem głoszonego przez Jezusa królestwa jako nie znajdującego potwierdzenia w faktach³⁵. Koncepcję bliskości królestwa uznaje się za właściwą i charakterystyczną dla przedpaschalnej misji Jezusa.

Czas terażniejszy w niektórych tekstach (jak *erchetai* czy *estin* w Łk 17, 20-21) nie może być dowodem na to, że historyczny Jezus głosił obecność królestwa Bożego, nie jego bliskość. Pierwszemu czasownikowi odpowiada w jęz. aramejskim imiesłów, który nie określa czasu czynności – ten ustala kontekst wypowiedzi³⁶; drugi czasownik nie ma odpowiednika w jęz. aramejskim, który nie używa łącznika. Problem czasu terażniejszego czy przyszłego w powyższych przypadkach (i im podobnych) dochodzi do głosu na poziomie jęz. greckiego, dlatego nie może być dowodem przy ocenie koncepcji królestwa w aramejskiej wypowiedzi Jezusa.

Po drugie, przeciwko tłumaczeniu *entos* w Łk 17, 21 jako „w” czy „wewnątrz” przemawia kontekst wypowiedzi Jezusa, który kieruje te słowa do faryzeuszów. Ci przychodzą do Niego z zapytaniem o znaki, po których będzie można rozpoznać czas nadejścia królestwa. Do jakiegoś stopnia są zainteresowani mesjańskim aspektem nauczania Jezusa, nie przyjęli jednak jeszcze głoszonego przez Niego królestwa – dlatego sens, że królestwo Boże jest obecne w nich, tj. faryzeuszach, budzi wątpliwości. Ten argument ma swą siłę na płaszczyźnie literackiej; w wymiarze historycznym wymaga dowie-

³⁴ Problem omówiony w: W. R a k o c y, *Obraz i funkcja faryzeuszów w dziele Łukaszkowym (Łk-Dz). Studium literacko-teologiczne*, Lublin 2000, RW KUL, s. 200-201.

³⁵ Podobna racja kryje się za tzw. sekretem mesjańskim, który uznaje się za autentyczny, tj. sięgający samego Jezusa, gdyż zna go również Mt 9, 27-31, którego to tekstu nie ma w Mk (pochodzi z innej tradycji niż Markowa).

³⁶ J. J e r e m i a s, *Neutestamentliche Theologie*, vol. 1, s. 104, p. 17.

dzenia, czy faryzeusze byli faktycznie rozmówcami Jezusa, czy też dostali się do tekstu (jak w wielu przypadkach) na etapie tradycji jako symbol Jego oponentów³⁷.

Po trzecie, przeciwko tłumaczeniu „w was” przemawia również charakter pytania faryzeuszy i pouczenia Jezusa, które to pytanie i pouczenie nie dotyczą posiadania, tzn. warunków przyjęcia królestwa Bożego, lecz sposobu jego przyjścia. Jezus poucza faryzeuszy, że królestwo Boże nie przyjdzie dostrzegalnie³⁸. Ściślej mówiąc, królestwo nie przyjdzie tak dostrzegalnie, jak oni to sobie wyobrażali (np. przemiany społeczno-polityczne)³⁹. Nie znaczy to jednak, że nie można go w ogóle zaobserwować; przeczą temu znaki zdziałane przez Jezusa (np. uzdrowienia czy egzorcyzmy; por. Łk 11, 20). Faryzeusze w Łk 17 zostają pouczeni przez Jezusa, że przemiany i znaki, jakich oczekują, nie mają miejsca, gdyż nie jest to ich czas – należą do przyszłości (por. Łk 19, 11). W odpowiedzi na przekonanie faryzeuszy, że królestwo Boże jest nieostrzegalne (i nieobecne), Jezus poucza ich, że ma ono inną naturę (bardziej duchową). Skoro pytanie dotyczy sposobu przyjścia królestwa, po którym będzie można je dostrzec, odpowiedź stwierdza, że mogą oni już zaobserwować jego przyjście (cuda), lecz nie w taki sposób, jakiego się spodziewali. Odpowiedź nie dotyczy obecności królestwa lub jej braku w rozmówcach, ale sposobu jego nadejścia. Przemawia to, razem z koncepcją bliskości głoszonego królestwa, za sensem „pośród”⁴⁰.

Lepszym zatem tłumaczeniem przyimka *entos*, odpowiadającym koncepcji królestwa Bożego w NT oraz charakterowi i kontekstowi pytania faryzeuszy i odpowiedzi Jezusa, jest sens „pośród”. Pomiędzy faryzeusze⁴¹ nie dostrzegają obecności królestwa w misji Jezusa, jest ono już pośród nich.

³⁷ Tak np. R. Bultmann, *Die Geschichte der synoptischen Tradition*, Göttingen 1958, s. 54.

³⁸ Użyty termin *paratèrèsis* (w. 20b) wskazuje na możliwość zaobserwowania czegoś zmysłami w astronomii, przyrodzie czy medycynie (TDNT VIII, s. 148-149).

³⁹ Mogli się tego słusznie domagać przed 70 r., gdyż do tego czasu przyjście Mesjasza i Jego królestwa postrzegano jako koniec tego świata i początek nowego (zob. wyżej).

⁴⁰ Przyjęcie tłumaczenia „wewnątrz” pociąga za sobą pytania teologiczne: w wymiarze literackim, odzwierciedlającym sytuację adresatów (co do wiarygodności historycznej pytania faryzeuszy nie mamy pewności), stwierdza się, że królestwo Boże jest wewnątrz tych, którzy go jeszcze nie przyjęli. Jaką ma zatem naturę? Czy jest obecne w wierzących i nie wierzących?

⁴¹ Przynajmniej jako postacie literackie.

Propozycja rozwiązania problemu

Jeżeli bardziej właściwym tłumaczeniem *entos* w Łk 17, 21 jest „pośród”, nie „w” czy „wewnątrz”, dlaczego Łukasz posłużył się tym przyimkiem. Sens „pośród” ewangelista oddaje w wielu miejscach za pomocą *en mesō* (np. 2, 46; 8, 7; 10, 3; 21, 21; 22, 27; 24, 36; Dz 1, 15; 2, 22; 27, 21). Dlaczego nie postąpił w ten sposób w tym przypadku?

Pierwszą racją jest to, że Łukasz przejął logion z tradycji. Ewangelicista przypisuje się jedynie kontekst zdarzenia, tj. pytanie faryzeuszy (w. 20a), i niekiedy drugą zaprzeczającą odpowiedź: „... i nie powiedzą: «Oto tu jest» albo: «Tam»” (w. 21a), gdyż jest kopią w. 23a (por. Mk 13, 21) w celu zapewnienia powiązania z następnym epizodem⁴². Nie tylko logion Jezusa: „Oto bowiem królestwo Boże jest *entos hymōn*” uznaje się za pochodzący z tradycji, ale również przyimek⁴³. Dlaczego zatem ewangelista nie zastąpił *entos* formą *en mesō*?

Kolejną racją może być to, że wprawdzie właściwym NT i kontekstowi zdarzenia tłumaczeniem przyimka jest sens „pośród”, to odbiorca logionu żyjący w kulturze hellenistycznej, posługujący się językiem greckim, rozumiał *entos* w znaczeniu „wewnątrz”, gdyż było to podstawowe znaczenie przyimka, który ponadto nie miał (najprawdopodobniej) sensu „pośród”. Wynika z tego, że w tradycji przed-Łukaszowej, z której pochodzi logion, koncepcja wewnętrznego posiadania królestwa Bożego była już obecna; ewangelista nie uważał więc za konieczne usunięcie jej przez zastąpienie formą *en mesō* czy inną. Nasuwa się pytanie: dlaczego i kiedy przyimek *entos* pojawił się w tradycji, i tym samym – koncepcja posiadania w sobie królestwa Bożego, obca NT?

Rozwiązania problemu należy poszukiwać w substracie aramejskim. Historyczny Jezus głoszący królestwo Boże, posługiwał się formułą: „Przybliżyło się...”⁴⁴, dlatego w logionie uznawanym za au-

⁴² J. Z m i j e w s k i, *Die Eschatologiereden des Lukas-Evangeliums. Eine traditions- und redaktionsgeschichtliche Untersuchung zu Lk 21, 5-36 und 17, 20-37*, BBB 40, Bonn 1972, s. 378-386; I. H. M a r s h a l l, *The Gospel of Luke. A Commentary on the Greek Text*, NIGTC, Grand Rapids, MI 1978, s. 653; J. N o l l a n d, *Luke*, vol. 2, s. 851.

⁴³ J. J e r e m i a s, *Die Sprache des Lukasevangeliums. Redaktion und Tradition im Nicht-Markusstoff des dritten Evangeliums*, Göttingen 1980, s. 266.

⁴⁴ Zob. punkt 3. Nie można jednak wykluczyć, że w niektórych przypadkach (zwl. w rozmowie z uczniami) w nauczaniu Jezusa był obecny sens wewnętrznego posiadania królestwa, chociaż w innym znaczeniu niż w okresie popaschalnym.

tentyczny (skierowanym do faryzeuszy lub nie) był zawarty sens oddający bliskość królestwa, czyli „pośród” lub zbliżony do niego. Przy założeniu, że faryzeusze zostali wprowadzeni do przekazu tradycji jako rozmówcy Jezusa (kontekst literacki), dokonano się to na etapie przekazu aramejskiego czy dopiero greckiego? Jeżeli na aramejskim etapie tradycji (co jest możliwe, gdyż ten model funkcjonuje w Q i Mk) – w przypadku użycia aramejskiego przyimka *b^e* ten mógł mieć podobnie jak hebrajskie *b^e* oba znaczenia: „w” i „pośród”⁴⁵. Kontekst wypowiedzi Jezusa do faryzeuszy sugerował odbiorcy logionu w jęz. aramejskim bardziej sens „pośród”. Jeżeli dokonano się to na greckim etapie przekazu (przed Łukaszem lub on sam⁴⁶) – została stworzona pewna nieścisłość (zob. p. 40). Czy w ogóle dostrzegano taki problem? Jeżeli autor wprowadzenia nie widział takiej trudności, a faryzeuszami posłużył się jako modelem rozmówców Jezusa, dowodzi to, że miał na uwadze swych adresatów: faryzeusze stali się narzędziem do przekazania nauki o naturze królestwa Bożego. Dlaczego jednak do wyrażenia nauki o wewnętrznym posiadaniu królestwa nie posłużono się jako rozmówcami Jezusa uczniami czy ludźmi z tłumu?

W związku z postawionym pytaniem stwierdzamy, że zainteresowanie faryzeuszy mesjańskim aspektem nauczania Jezusa w Łk 17, 20 jest wiarygodne historycznie i w pierwszej kolejności ich dotyczy⁴⁷. O wprowadzeniu faryzeuszy do tekstu mógł zdecydować nie tyle ich stereotyp w przekazie tradycji (Mk i Q), ile rzeczywista wiedza na ich temat, tj. żywe zainteresowanie mesjanizmem. Za tym, że sprawcą jest Łukasz, przemawia odmienny względem Mk i Mt obraz faryzeuszy w trzeciej Ewangelii⁴⁸; ten znał przez Pawła historycznych faryzeuszy⁴⁹. Logion oddaje histo-

⁴⁵ Innym przykładem przyimka, który ma oba znaczenia jest w jęz. hebrajskim *b^eqereb* (w znaczeniu „pośród”, zob. Wj 17, 7; 34, 9; Lb 14, 42; Ps 81, 1; 110, 2); czy jęz. aramejski miał swój odpowiednik (np. *ben*)?

⁴⁶ Za drugim przemawia pochodzenie materiału z L i duże zainteresowanie ewangelisty faryzeuszami (zob. W. R a k o c y, *Obraz i funkcja faryzeuszy*).

⁴⁷ Zob. żarliwe pragnienie przyjścia Mesjasza w PsSal (zwł. 17), które mają pochodzić z ich kręgów (zob. R. R u b i n k i e w i c z, *Wprowadzenie do apokryfów Starego Testamentu*, Lublin 1987, s. 72-73; S. M ę d a l a, *Wprowadzenie do literatury międzytestamentalnej*, Kraków 1994, s. 305); por. też Łk 3, 15.

⁴⁸ W. R a k o c y, *Obraz i funkcja faryzeuszy*, zwł. s. 29-168.

⁴⁹ *Tamże*, s. 178-181.

ryczną rzeczywistość, dlatego sprawca wprowadzenia faryzeuszy do tekstu uczynił to mniej lub bardziej świadomie. Nie można też wykluczyć, że racja, która doprowadziła do uczynienia ich rozmówcami, „spotyka się” z historycznymi adresatami logionu, którymi faktycznie byli faryzeusze. Nie jest bowiem prawdą, że nie byli nigdy rozmówcami Jezusa i że wszędzie zostali wprowadzeni do tekstu na etapie tradycji.

Opierając się na dotychczasowych wnioskach, Jezus posłużył się w logionie przyimkiem, który zawierał sens zbliżony do „pośród” i (prawdopodobnie) również „wewnątrz”. Na etapie przejścia Ewangelii z jęz. aramejskiego do greckiego zaistniała konieczność oddania przyimka aramejskiego – greckim. Jak w każdym przekładzie, nie jest wykluczone, że *entos* jest jednym z możliwych tłumaczeń jakiegoś aramejskiego przyimka, który mógł być też oddany za pomocą *en mesō* (czy *en*)⁵⁰. Z nieznanym nam bliżej racji (np. obecna już wśród chrześcijan i preferowana koncepcja wewnętrznego posiadania królestwa Bożego) w tradycji utrwaliła się lekcja *entos*, którą potwierdza zgodność manuskryptów. Dokonany wybór nie musi być jednak najlepszym tłumaczeniem.

W tradycji Łukaszej znamy przypadek prawdopodobnie niewłaściwego zrozumienia przekazu aramejskiego na etapie przejścia Ewangelii do kultury i języka greckiego. Przykładowo różnica między paralelnymi miejscami w Mt 23, 26 (*katharison*) i Łk 11, 41 (*do-te eleèmosynèn*) znajduje wytłumaczenie w aramejskich odpowiednikach *dakkau* i *zakkau*⁵¹. Na etapie tradycji – ze względu na podobieństwo fonetyczne – pierwsze („oczyścić”) zostało błędnie zrozumiane i przetłumaczone „daj na jałmużnę”, i w takiej formie przetrwało w Łk.

Przypadku Łk 17, 21 nie należy traktować jako omyłkowego tłumaczenia, raczej jako konieczność wyboru znaczenia. Opowiedzenie się za wariantem *entos*, nie *en* (które ma m. in. sens „pośród”), świadczy, że koncepcja wewnętrznego posiadania królestwa Bożego, obca zasadniczo NT, była obecna w tradycji w momencie przejścia Ewangelii z jęz. aramejskiego na grecki. Skoro przeważała nad wariantem *en mesō* czy *en*, dowodzi to, że była mocno zakorzeniona

⁵⁰ Por. T. W. M a n s o n, *The Sayings of Jesus*, s. 303-304.

⁵¹ J. W e l l h a u s e n, *Einleitung in die drei ersten Evangelien*, Berlin 1905, s. 27.

w świadomości chrześcijan, co potwierdza pozostawienie jej przez Łukasza i później jej preferencja w pismach patrystycznych.

Podsumowując:

Ze względu na koncepcję królestwa Bożego w NT oraz charakter i kontekst rozmowy Jezusa z faryzeuszami, poprawniejszym tłumaczeniem *entos hymōn* jest „pośród was” – tak przy traktowaniu opisanego zdarzenia jako faktu historycznego czy tylko literackiego. Pomimo braku wyraźnego świadectwa wewnętrznego posiadania królestwa Bożego w NT, przejście i pozostawienie przyimka *entos* przez Łukasza pozwala stwierdzić obecność tej koncepcji w tradycji, i jej doniosłość, już w momencie przejścia Ewangelii z jęz. aramejskiego na grecki (por. Rz 14, 17). Skoro w momencie powstania Łk-Dz, u autora i adresatów było już żywe przekonanie o wewnętrznym posiadaniu królestwa Bożego (zob. wyżej) – tym samym o jego obecności (nie bliskości), autor dzieła nie może głosić przekonania o realizacji królestwa dopiero w czasach paruzji⁵².

Waldemar RAKOCY CM

⁵² Ten wniosek nie stoi w sprzeczności z tłumaczeniem *entos* w sensie „pośród”, ponieważ: przekonanie autora i adresatów jest późniejsze niż historyczny logion Jezusa; nie współgra ono z historycznym kontekstem, do którego nawiązuje.